

תשובה בענין טהרת המת¹

לעילוי נשמת ברנדה קאופמן-ברמן ז"ל
שהחזירה את נשמתה הטהורה לבוראה
ג' בשבט תשנ"ד

שאלה: מאת הרב אהוד בנדל לקראת הקמת חברה קדישא של התנועה
המסורתית: מהם המקורות לטהרת המת? מהן דרישות ההלכה בענין זה?

תשובה:

שניים מרבותינו הראשונים מדגישים שטהרת המת ושאר ההכנות לקבורה
הם בגדר מנהגים. הרמב"ם כותב (הל' אבל ד' א'): "מנהג ישראל במתים
ובקבורה כך הוא..."¹, וספר כל בו פותח את דבריו על הטהרה במילים אלה:
"וזהו המנהג אשר נהגו בו ישראל במתים ובקבורה..."².

א) תקופת התנאים

ואכן, רחיצת וסיכת המת אינן נזכרות במקרא.³ מנהגים אלה נזכרים
לראשונה אגב אורחא בשני מקורות תנאיים. המקור הראשון הוא משנה שבת
כ"ג ה': "עושין כל צרכי המת [בשבת], סכין ומדיחין אותו, ובלבד שלא יזיזו
בו אבר..."⁴.

כלומר, לפי משנה זאת, סכין את המת בשמן ומדיחין אותו במים, אבל אין
שום פירוט כיצד לעשות זאת. פרופ' ביכלר הסביר שהסיכה בשמן נועדה לנקות
את הגוף מזוהמא, וההדחה באה להדיח את השמן.⁵

המקור השני הוא מסכת שמחות א' א'-ג', מהד' היגער עמ' 97-98: "הגוסס
הרי הוא כחי לכל דבר... אין מזיזין אותו, ואין מדיחין אותו, ואין מטילין

אותו לא על גבי החול ולא על גבי המלח עד שעה שימות...". גם כאן אנו שומעים על הדחת המת בלי שום פירוט כיצד הדבר נעשה.⁶

מכיון שרחיצת וסיכת המת אינן נזכרות במקרא, נשאלת השאלה מהו המקור למנהגים אלה בתקופת התנאים. סביר להניח שחז"ל הושפעו מהעולם ההלניסטי כי גם שם רחצו את המת במים וסכו אותו בשמן המהול בבשמים.⁷

ב) תקופת האמוראים

יש מקור אחד מתקופת האמוראים המזכיר את טהרת המת במפורש.⁸ מסופר בויקרא רבה ל"ד: י' (מהד' מרגליות, עמ' תשצ"ד = רות רבה ה': ט'), וילנא י' ע"ב) על ר' יוחנן וריש לקיש שירדו להתרחץ במרחצאות של טבריה ופגשו בעני אחד שביקש נדבה. הם אמרו: כשנחזור ניתן לך נדבה. כשחזרו מצאוהו מת. אמרו: הואיל ולא טיפלנו בו בחיים, נטפל בו במותו. "מי מסחין ליה⁹ אשכחון חדה כיס דחמש מאה דינרין תלי בצואריה...". כלומר, כשרחצוהו מצאו כיס ובו חמש מאות דינרים תלוי בצווארו. גם פה אנו למדים שהיו רוחצים את המת לפני קבורתו אבל אין אנו שומעים כיצד רחצוהו.

ג) תקופת הגאונים

אין אנו שומעים הרבה על טהרת המת בתקופת הגאונים.¹⁰ אף על פי כן, נשתמרה לנו עדות חשובה של רב שמואל בן חפני גאון (גאון סורא, 997-1013) בפירושו לבראשית נ': ב':

וכלל בזה את הזכרת התכריכים, וזה דבר שאין מנוס ממנו בשעה שישנה אפשרות. וכל זה לא יתבצע אלא אחרי הרחיצה והניקוי, ורחיצת המת אין לה שיעור מסוים שממנו אין לגרוע ועליו אין להוסיף - אלא רוחצים ומנקים [את המת], וזה גם כן לפי מידת הצלחתם להשיג מים ובאיזו מידה יש לנקותו, משום התנאים השונים במצב המת. ואם היתה באחד מהם זוהמה דביקה דם קרוש - צריך לנקותו במים רותחים

וכאמרו (שמואל ב' כ': י"ב): "ועמשא מתגולל בדם בתוך המסלה" ואמר

(שם): "וישלך עליו בגד" 10...

מכאן אנו למדים שרחיצת המת בתקופת הגאונים, אין לה שיעור, ושהדבר היה תלוי ביכולת להשיג מים. כמו כן אנו לומדים שהשתמשו במים רותחים אך ורק כדי לנקות דם קרוש.

ד) תקופת הראשונים

בתקופת הראשונים, נזכרת טהרת המת אגב אורחא אצל רש"י, תוספות והמרדכי, 11 ובצורה מפורטת יותר בשלשה מקורות נוספים:

1) הרמב"ם, כאמור, עסק בענין במשנה תורה (הל' אבל ד': א'): מאמצין [= מעצמים] עיניו של מת, ואם נפתח פיו קושרין את לחייו, ופוקקין את נקביו אחר שמדיחין אותן, וסכין אותו במיני בשמים, וגוזזין שערו, 12 ומלבישין אותו תכריכין...

2) הטהרה נרמזת גם בספר חסידים, שנכתב באשכנז בראשית המאה הי"ג (מהד' מרגליות, סימן תק"ס = מהד' ויסטינצקי סימן תתרנ"ח): יש צדיקים שכשמתבקשים למות נוטלים ידיהם ואומרים מזמור "הבו לה' בני אלים" (תהילים כ"ט)... לכך רוחצים ידיהם, "כלעומת שבא כן ילך" (קהלת ה': ט"ו) כשנולד רוחצים אותו, וכשמת רוחצים אותו. יכול להיות שבעל ספר חסידים התכוון לנטילת הידים הנזכרת בראשית הסימן, אבל יתכן גם שכוונתו לטהרה.

3) סימן אחר בספר חסידים מזכיר את הטהרה בצורה ברורה יותר (תשל"ב = ש"ל): "יזהר אדם הרוחץ את המת שלא יעזוב טינוף על בשרו..." מקור זה רומז שהרחיצה חייבת להיות יסודית אבל את פרטי הרחיצה טרם שמענו.

אולם יש חמישה מקורות עיקריים לטהרת המת בתקופת הראשונים, שנים מאשכנז, שניים מפרובנס ואחד מספרד:

1) ר' אלעזר מוורמייזא (נפטר 1236) עוסק בענין בספר הרוקח סוף סימן שט"ז, והוא מביא את המנהג בשם ספר הכבוד של ר' יהודה החסיד (נפטר 1217): "מביאין מים ומחממין אותן, ומרחיצין כל גופו ואיבריו ופניו וראשו. ואחר כך לוקחין ביצים ויין¹³ וטורפים יחד מעורבין ומרחיצין ראשו".

לאחר מכן יש תאור מפורט של התכריכין ובעל הרוקח מסיים: "נעתק מספר הכבוד שישד האיש הגדול ר' יהודה חסיד זצ"ל".

מקור זה הוא הראשון לפרט את סדר הטהרה: מים חמים, רחיצת כל הגוף, הפנים והראש, ורחיצת הראש בביצים ויין מעורבים. מקור זה צוטט לאחר מכן במאה הי"ט על ידי ר' אברהם דנציג בחכמת אדם קנ"ז: ח'.

2) ספר ארחות חיים "ואחיו" ספר כל בו (פרובנס, ראשית המאה הי"ד), עוסקים בענייננו בהל' אבל:

והמנהג שנהגו ישראל במתים ובקבורה... ומדיחין אותו כדי להעביר זוהמתו שלא יקוצו העם בטלטולו, וטחין ראשו בביצים טרופין בקליפתן. וזה המנהג קדום לסימן לפי שהיו מוליכין אותו חוץ לעיר ליקבר וכדי שיכירו הקוברין שהוא ישראל עשו בו סימן זה. והטעם בביצים שגלגל הוא שחוזר בעולם, ואחר ההדחה פוקקין את נקביו ומלבישין אותו תכריכין תפורין של פשתן לבנים...¹⁴

בדומה לספר הרוקח, גם כאן אנו שומעים על הדחה במים כדי להעביר את הזוהמא ועל טיחת הראש בביצים טרופות. בעל ארחות חיים אף מוסיף טעמים למעשים, הראשון דחוק והשני סביר יותר. תיאור זה צוטט לאחר מכן בדרכי משה ליו"ד סימן שני"ב בשם ספר כל בו, ובקיצור נמרץ ברמ"א לשו"ע שם, סעיף ד'.

3) במקום אחר בספר ארחות חיים (וספר כל בו) יש אזכור נוסף של ענייננו. שם מדובר במנהג נרבונא שמותר ליהודים לטלטל מתים לקבורה אפילו ביום טוב ראשון

וכן רוחצין אותו... ולחמם המים לרחיצה גם כן מותר, שמתוך שהותרה הבערה לצורך הותרה נמי שלא לצורך, והוא דאיכא צורך יום טוב או צורך מצוה, והא איכא דעיקר מנהג הרחיצה מקדם הוא לכבוד המת שלא יקוצו העם בריחו ויימנעו מלהביאו, ולפיכך נהגו לנקותו ולטהרו מכל טינוף...14א

ההסבר לטהרה ומטרתה בקטע זה דומים לאלה שבקטע הקודם. החידוש הוא שלמרות שסברו בפרובנס שהטהרה היא "מנהג", בכל זאת התירו לחמם מים עבורה ביום טוב משום כבוד המת.

4) המקור הרביעי מתקופת הראשונים הוא צוואת ר' אליעזר הלוי. הוא נפטר במגנצא בשנת 1357 והשאיר אחריו צוואה ושם ציוה לבניו כיצד לטהרו: בקשתי מאד מאד שיטהרוני במתון ובטהרה ובנקיות בין אצבעות ידיים ורגלים ובין האחור. ויחופו ראשי ויסרקוני במסרק כדרך החיים ויטלו צפורניים ידי ורגליי כדי שאבא טהור ונקי למנוחה כמו שהלכתי לבית הכנסת בכל שבת בחפיפה ובנטילת ציפורניים ובסריקה ובבדיקת נקבים. כן יעשו לי גם למנוחת עולמים. ויתנו לעני שכר טוב שיעשה לי כל זה במתון בלא חפזון אם קשה למטהרים לעשותם.15

פיסקא זאת הועתקה לאחר מכן בשו"ת בנימין זאב של ר' בנימין זאב מארטא, סימן ר"ד, שנדפס בוויניציאה בשנת 1539, ומשם בדרכי משה ובשו"ע הנ"ל. מקור זה הוא הראשון להזכיר מנהגים שמופיעים לאחר מכן באופן קבוע: חפיפת הראש, סריקה במסרק ונטילת הצפורניים, והוא הראשון שאולי מרמז על "בדיקה פנימית", מנהג שהתקבל לאחר מכן בחוגים מסוימים כפי שנראה להלן.

5) המקור החמישי לטהרת המת שהשפיע רבות על סדר הטהרה עד עצם היום הזה הוא חיבור מיוחד במינו המכונה (א) "פרק משנת המת", שנכתב ככל הנראה על ידי המקובל יוסף דילה ריינה שחי בספרד סמוך לגירוש.16 חיבור זה התגלגל לאחר מכן לארבעה חיבורים נוספים: (ב) "ענין רחיצת המת"; (ג) "סדר רחיצה גדולה שתיקן הלל הזקן"; (ד) "סוד רחיצה גדולה שתיקן הלל

הזקן"; (ה) "סדר רחיצת המת על דרך הלל הזקן ע"ה".¹⁷ חלקים מחיבורים אלה חזרו לספרים פופולריים כגון מעבר יבק של ר' אהרן ברכיה ממודינה ולחם הפנים על יורה דעה,¹⁸ ומשם השפיעו על רוב הספרים העוסקים בהלכות אבלות וטהרת המת עד היום הזה.¹⁹ יש שינויים רבים בין חמשת הנוסחים הנ"ל אבל בכולם יש סדרה של רחיצות רבות של המת (עד ארבעים ושתים בנוסח ד')! המלווה באמירת מינימום של עשר ברכות מיוחדות בשם ומלכות! כמו כן, בכל רחיצה משתמשים במים חמים או פושרים או קרים, לסירוגין, ובחלקן מערבבים במים נתר או בורית או עלי הדס.

ה) תקופת האחרונים

האחרונים כאמור, הושפעו מאד מחמשת החיבורים הנ"ל. אף על פי כן, הם הוסיפו נופך משלהם. הם קובעים שלאחר הרחיצה הפרטנית של הגוף יש לזרוק ט' קבים של מים קרים על המת וזהו "עיקר הטהרה".²⁰ אולם "עיקר" זה חסר מרוב המקורות הנ"ל. הוא מופיע רק בנוסחים ג' ד' וה' של "פרק משנת המת".²¹ בנוסח ג' נאמר בסוף סדר הרחיצה: "ומושיבין אותו וזורקין על כל גופו מים הרבה ביחד ואומרים: "וזרקתי עליכם מים טהורים"... ונאמר: 'כי ביום הזה יכפר עליכם'..."

בנוסח ד' נאמר בסוף סוד הרחיצה:

אחר כך יקח הכלי של טבילה הגדול שהוא כלי מ"ב [= מספר 42] עם מים בלבד שעור ט' קבין וישליכו המים עליו ויטבילו אותו וזו היא טבילתו. ויאמר: "אם רחץ ה' צואת בנות ציון ואת דמי ירושלם ידיח מקרבה ברוח משפט וברוח בער" (ישעיהו ד': ד').

ובנוסח ה' נאמר בסוף סדר הרחיצה: "יזרוק עליו כלי מים קרים גדול מראשו ועד רגלו ויאמר: 'וזרקתי עליכם מים טהורים... וסר עונך וחטאתך תכופר'".

נראה בעליל מנוסח ד' שהדרישה לט' קבין בסוף הטהרה נבעה מנסיון לחקות את הרחיצה לבעל קרי שנעשתה בשעור מינימלי של תשעה קבים של מים.²² אבל קשה לרדת לסוף דעתם. הרי תשעה קבין של מים נועדו לטהר בעל קרי מטומאתו. כלום אפשר לטהר את המת מטומאתו?! ככל הנראה המושג "טהרה" הוביל לאסוציאציה עם טהרת הבעל קרי. בכל אופן, אין כאן "עיקר הטהרה" אלא מנהג מאוחר מהמאה הי"ז-י"ח.

כמו כן, הרבה אחרונים דורשים "בדיקה פנימית" של הגוף. והרי לדוגמא תיאורו של ספר גשר החיים, הנחשב היום כפוסק אחרון בענייני אבלות בארץ: אחרי הרחיצה והשפשוף - מתחילין בהבדיקה והרחיצה הפנימית: כשהוא שוכב על צדו משפשף הרוחץ את אצבעותיו שלו בבורית ובודק באצבעותיו בפי הטבעת של המת, ומנקה שם עד כמה שאפשר (אחרי הפטירה נפתח הסתום ונקל לנקותו שם) ושופך מים בפי הטבעת ונותן אל תוכו כיס של בד מלא חתיכות בורית, אחד מהרוחצים מחזיק בפי הטבעת שלא יצא המים והשני משפשף באצבעותיו בפנים על ידי כיס הבורית, וגם ממעך על הבטן כדי שישופשפו הקרבים וינוקו, אחר כך פותח את פי הטבעת ויוצאים המים עם כיס הבורית. ושופך שוב מים לשם ורואה אם המים יוצאים זכים ונקיים בלא מראה ובלא שום ריח - הרי זה מספיק. ואם לאו מוסיף לנקות ולשפשף, וכל זמן שהמים היוצאים מקרבו הם בלתי נקיים או שיש להם ריח - חוזרים ונותנים את כיס הבורית והמים אל תוכו ומשפשפים שוב, וחוזרים כמה פעמים עד שיצאו המים מקרבו בלי מראה וריח. פעמים יש שהבדיקה קשה וממושכה, וחוזרת החלילה הרבה פעמים עד שסוף סוף יוצאים המים זכים. כשהבדיקה קשה מהפכין אותו על צד השני וחוזרים ונותנים המים והבורית פעמים אחדות, ואם גם זה לא הועיל חוזר להשכיבו שוב

על צדו הראשון וחוזרים החלילה.²³

מנהג תמוה זה נרמז אולי בצוואת ר' אליעזר הלוי הנ"ל, אבל הוא לא נזכר במפורש באף אחד מהמקורות הנ"ל. יתר על כן, הוא מנוגד לעקרון של כבוד המת ושמא יש בו חשש לניווול המת. ואכן הרב אברהם דנציג כבר תמה על מנהג מעין זה בתחילת המאה הי"ט:

ונראה לי עוד שינקו פי הטבעת היטיב... ומה שאמרו שצריכין לדחוק אותו שיוציא ריעי, זה לא נזכר בשום ספר לעשות והוא דעת חיזונית ואין לו שורש, וכבוד המת הוא מוזכר בתורה ובש"ס וכל הפוסקים ולכן יהיו נזהרים בזה...²⁴

ולכן אין לנהוג על פי מנהג מאוחר זה ודי בניקוי פי הטבעת וכפי שהמליץ הרב דנציג.

(ו) הלכה למעשה

נראה בעליל מכל המקורות הנ"ל שההלכה דורשת "הדחת המת" ותו לא. אין שום מקור תלמודי או גאוני המסביר כיצד מטהרים את המת. בתקופת הראשונים התחילו להוסיף מנהגים נוספים, כגון טיחת הראש בביצים וביין או סריקת השער ונטילת הצפרניים. החל מהמאה הט"ו פיתחו המקובלים סדר רחיצה מפותח ומסובך הכולל רחיצות רבות, ברכות, פסוקים וחמרי ניקוי שונים. לבסוף, האחרונים הוסיפו את הדרישה של "עיקר הטהרה" בתשעה קבין ואת המנהג התמוה של בדיקה פנימית.

נראה איפוא שהחברה קדישא של התנועה המסורתית צריכה להחזיר עטרה ליושנה ולאמץ סדר טהרה פשוט ומכובד.²⁵ המטרה צריכה להיות "לרחוץ כל גופו ואיבריו ופניו וראשו" (הרוקח), כדי "שלא לעזוב טינוף על בשרו" (ספר חסידים). יש להכין דליים עם כמות מספקת של מים כדי לרחוץ את כל הגוף. אז הזקן שבחברה מבקש סליחה מהמת ונוקב בשמו. אם הגוף מטונף בדם ולכלוך, יש לנקות את הכלוך בעזרת מגבות ומים. אחר כך יש לערות את דליי המים זה אחר זה על כל חלקי הגוף. לבסוף יש לייבש את הגוף במגבות או בסדינים ולהלבישו בתכריכים.²⁶ בשעת הטהרה יש לומר פסוקים מתאימים מתוך הפסוקים הרבים הקיימים במנהגים השונים.²⁷ ומי יתן ו"בלע המוות לנצח ומחה ה' אלהים דמעה מעל כל פנים" (ישעיהו כ"ה: ח').²⁸

הרב דוד גולינקין

ירושלים עיר הקודש
אסרו חג השבועות תשנ"ד
בהסכמת
כל חברי הועד

נספח

קטע מ"פרק משנת המת" (מהד' בניהו, עמ' של"ו-של"ט)

וכאשר רוצין לרחוץ אותו מעלין אותו מקרקע הארץ שהוא עליה ויהיה מכוסה בבגד מלמעלה ובגד מלמטה וכן בשתי הקצוות עד שלא יראה ממנו כלום. וכיצד נוטלין אותו. ר' יהודה הנשיא אומ' בג' אנשים, שנים בבי קצוות וא' באמצע...

נותנין את המת על הלוח כדי לרוחצו. ורוחצין תחלה את הלוח קודם שיתנו המת עליו. ובנטילת הלוח אומרים: "ברוך מחיה המתים וממית חיים". ובהנחת המת על הלוח אומרי': "תנוח נפשך ונפשותינו עם הצדיקים". והמים שזורקין עליו צריך שלא יהיו חמין ולא צוננין אלא פושרין. ומתחילין ברחיצת הראש ורוחצין אותו ז' רחיצות ואומרים: "ראשך עליך ככרמל ודלת ראשך כארגמן".

וזו היא הדרך: הגדול רוחץ והקטן זורק וכל רחיצה ורחיצה בכלי. ואין רוחצין ב' רחיצות בכלי א'. אלא אם נתמעטו הכלים. ורוחצים ז' רחיצות בכלי א'. והרוחץ אומ': "בא"י [= ברוך אתה ה'] האל הגדול הגבור והנורא". ורוחצו ברחיצה ראשונה במים. שניה בנתר. שלשית בבורית. וברחיצת הראש אומ':

"בא"י אמ"ה מוחל וסולח [לחטאי] הגר [ו]האזרח ממתי עמו ישראל בתחנוניו". וברחיצה הרביעית והחמישית שותק ורוחץ במים נקיים. ובששית רוחץ בעלי ההדסים. ואומ':

"[יהי רצון מלפניך] ה' אלהינו [ואלהי אבותינו שתסובב מלאכי רחמים לפני האיש הזה כי הוא עבדך בן אמתך. ואתה ה' אלהינו ואלהי אבותינו] משכיל אל דל שתמלטהו מכל צרה ומיום רעה. בא"י גומל החסד ובעל הרחמי". וברחיצה שביעית רוחצו במים קרים. ואומ' "יבא שלום [ינוח] על משכבו. בא"י עושה שלום במרומו לעבדיו וליראי שמו". ובמקום שאין נתר מותר לרוחץ שתי

רחיצות בבורית. ובמקום שאין בורית בעלי ההדסים. ובמקום שאין א' מאלו נמצא הרחיצה במים טהורים כשרה.

ואח"כ [ירחצו לו הפנים]. מתחיל בזקן ורוחצו שלש רחיצות בשלשה מימות. בראשונה אומ': "מה אדם ותדעהו" וגו'. בשניה: "ותחסרהו מעט מאלהים". בשלישית אומ': "לה' אלהינו הרחמי' והסליחות".

ואח"כ רוחץ את הלב ואת הבטן ואת הכתפות במי כלי אחר. ידו הימנית מלפניו וידו השמאלית מאחוריו. ואח"כ רוחץ את החלצים ואת חמוקי ירכים במים אחרים ובכלי אחר, ידו הימנים מלמעלה וידו השמאלית מלמטה ואומ': "בא"י אמ"ה פודה עמו ישראל ממיני פורעניות ברחמים".

ואח"כ רוחץ מבושיו שלפנים ושל אחור במים אחרים ואומ': "יר"מ ה' או"א [= יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלוהי אבותינו] שתעשה הברית הזו פדיון לגוף הזה מהשריפה האש [בא"י כורת את הברית ברחמים ומשנה ברחמים". ואח"כ אומר: "הסתר והעלם פשעי עבדך המת הזה, משריפת אש] תחלצהו כי הוא צריך רחמיך הרבים ואתה ה' אלהינו טוב וסלח לכל. בא"י גדול העצה ורב העלילה".

ואח"כ רוחץ את הארכובות ואת השוקים ואת הרגלים במים אחרים. ואומ': "רגלי חסידיו ישמור. רגלי צדיקים בגן עדן תדרוך, כי מקום ישרים הוא. בא"י המצדיק צדיק וסולח לעוונות [עמו] ישראל ברחמים".

ואח"כ רוחץ פני המת ואומר: "פנים בפנים דבר ה' עמכם". ואומ': "אנכי עומד בין ה' וביניהם". ומתחיל בקצה אצבעותיו ואומ': "בידך אפקיד רוחי. ואומ': יאר ה' פניו וכו'".

ואח"כ מניח את אזניו ומתחיל בעינים ואומ': "וירא ראשית לוי". ונותן בשתי עיניו [שמן של שושנים] ואומ': "עיניו כיונים על אפיקי מים. בא"י המאיר עיני מתי עמו ישראל ברחמים".

ואח"כ נותן באפיו באצבעו הקטנה של ידו השמאלית ואומ': "אפך מגדל
הלבנון. בא"י הנותן רחמים גדולים ברוב תחנוניו למתי עמו ישראל"...

ואח"כ נותן תחת מרגלותיו. מתחיל בשמאלית וגומ' בימנית. ואומ': "כה
אמר ה' הנני שב את שבות אהלי יעקב". ואח"כ לוקח ממיני בשמים [חוץ ממור
וכל מיני מעשיו] ומביאין תכריכין...

הערות

1. ברצוני להודות לתלמידי ישראל זיידנברג שהירצה על נושא זה במסגרת סמינר בספרות התשובות ועל ידי כך דירבן אותי לכתוב תשובה על הנושא.
2. ספר כל בו, הלי אבל, לבוב, תר"ך, פ"ה ע"ג = ספר ארחות חיים, חלק ב', מהד' שלזינגר, ברלין, תרנ"ט, עמ' 571 בשינויים קטנים.
3. כך הדגיש Roland de Vaux, *Ancient Israel*, Vol. 1, New York and Toronto, 1965, p. 56.
4. קטע ממשנה זאת מצוטט ברות רבה, פרשה ג', סימן ב', דפ' ווילנא ו' ע"ב, בלי שום תוספת.
5. אברהם ביכלר, "פירוש המשנה שבת פרק כ"ג, ה' עושין כל צרכי המת סכין ומדיחין אותו", ספר היובל לפרופיסור שמואל קרויס, ירושלים, תרצ"ז, עמ' 36-54, עם סיכום בעמ' 48.
6. מעבר למקורות אלה, סיכת המת נזכרת במספר מקומות בברית החדשה. ראה מרקוס י"ד : א'-ט' = מתי כ"ו : ו'-י"ג = יוחנן י"ב : ג'-ח' ; מרקוס ט"ז : א' = לוקס כ"ג : נ'-כ"ד : א' = יוחנן י"ט : ל"ח-מ'. והשוה גם לספר החיצוני "צוואת אברהם", פרק כ', מהד' G.H. Box (באנגלית), לונדון, 1927, עמ' 36. וראה ביכלר הנ"ל (לעיל, הערה 5), עמ' 48-54 לדיון במקורות אלה.
- מצד שני, רחיצת המת נזכרת במקום אחד במעשי השליחים שנכתב זמן קצר לאחר חורבן בית שני. מסופר שם (ט' : ל"ו-מ"א) על מותה של אשה בשם טביתא בעיר יפו : "... ותחלה ותמות וירחצו אותה וישימוה בעליה..." -- אבל שוב אין פירוט לגבי אופן הרחיצה.
7. זאת השערה שלי. למנהג ההלניסטי-רומי ראה William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Second Edition, London, 1865, pp. 554, 558; Oskar Seyffert, *A Dictionary of Classical Antiquities*, 1891, pp. 101, 103; and Hugo Blumner, *The Home Life of the Ancient Greeks*, London, Paris and Melbourne, 1893, p. 245.
8. יש סוברים שהענין נזכר גם בירושלמי ברכות פרק ד', ז' סע"ב = בראשית רבה ל"ז : ד', מהד' תיאודור-אלבק עמ' 346, אבל אחרים דחו את הפירוש המוצע. ראה J.Perles, *MGWJ*, Vol. 10 (1861), p. 353; J.D. Eisenstein, *The Jewish Encyclopedia*, Vol. XI, p.668 ; אליעזר לאנדסהוטה, סדר בקור חולים מעבר יבק

וספר החיים, בערלין, תרכ"ז, עמ' XXXIII; ור' לוי גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, חלק ג', ניו יורק, תש"א, עמ' 64-65.

9. במקבילה בירושלמי פאה ח':ט', כ"א ע"ב, במקום "מסחין" כתוב "מיטפלו".

10. הרדב"ז בפירושו לרמב"ם הנ"ל כותב: "כל זה מתשובת הגאונים"; אולם לא עלה בידי לגלות את המקור. רי"ץ אבן גיאת, שערי שמחה, חלק ב', פירטה, תרכ"ב, עמ' כ"ח, מצטט את מסכת שמחות בלי להוסיף דבר. בעל הלכות גדולות, מהד' ירושלים, כרך א', עמ' 238 ועמ' 444-445, מצטט ממשנה שבת וממסכת שמחות הנ"ל מבלי להוסיף פרטים על הנוהג בזמנו.

11. פירוש התורה לרב שמואל בן חפני גאון, מהד' אהרן גרינבאום, ירושלים, תשל"ט, עמ' ש"צ. קטע זה פורסם על ידו מקודם בסיני ע"ג (תשל"ג), עמ' ק"ד.

11. רש"י למועד קטן ה' ע"ב, ד"ה שמפטירין ורש"י לנזיר נ"א ע"ב, ד"ה וסכייה נשא; תוספות למועד קטן ח' ע"ב, ד"ה ועושין נברכת; והמרדכי לשבת פרק כ', סימן תכ"ו, לפי הגירסא בחידושי אנשי שם על אתר, ולפי הציטוט בתרומת הדשן, חלק התשובות, סימן פ"ב ובמנהגי מהרי"ל, מהד' שפיצר, עמ' קפ"ד.

12. מנהג זה נזכר בברייתא במועד קטן ח' ע"ב. הרמב"ם (ומשם בטור יו"ד סימן שני"ב) הוא כנראה היחידי מתקופת הראשונים שמזכירו.

13. לשטיפת גוף המת ביין אצל הנוצרים הקדומים ראה ביכלר הנ"ל (לעיל, הערה 5), עמ' 51. להסבר קבלי לביצים ראה ר' אהרן ברכיה ממודינא, ספר מעבר יבק, מאמר ג', פרק י"ב, ווילנא, תרנ"ו, עמ' 212.

14. ראה הערה 2 לעיל. הציטוט נלקח מספר ארחות חיים.

14א. ספר ארחות חיים, חלק א', פירינצי, 1750, ה' יום טוב, סוף סימן כ"ה, פ"ו ע"ב-ע"ג = ספר כל בו, מהד' לבוב תר"ך, ה' יום טוב, סימן נ"ח, י"ט ע"א-ע"ב. דבריהם מובאים באופן חלקי בבית יוסף ודרכי משה הארוך לטור אורח חיים סימן תקכ"ו.

15. מתוך ישראל אברהמס, עורך, צוואות גאוני ישראל, חלק ב', פילדלפיה, תרפ"ז, עמ' 217.

16. כך הוכיח מאיר בניהו, בספר זכרון להרב יצחק נסים, סדר שישי, מעמדות ומושבות, ירושלים, תשמ"ה, עמ' שכ"ג-שכ"ד; וכל החלק הזה מבוסס על

דבריו שם. על יוסף דילה ריינה, ראה גרשום שלום, עין חד"ה (ספר היובל לאלטמן), אלאבאמה, תשל"ט, עמ' ק"א-ק"ח.

17. ראה בניהו, מעמדות ומושבות, עמ' שי"ג-שנ"ה לדיון מפורט בכל חמשת הנוסחים; שם עמ' ש"ל-של"א, לטבלה המשוה את הברכות בנוסחים השונים; ושם עמ' של"ה-שנ"א לטקסטים של חמשת הנוסחים. בנספח להלן העתקנו את החלק העיקרי של "פרק משנת המת".

18. מעבר יבק הנ"ל (הערה 13 לעיל), מאמר א', עמ' 103-105, ור' משה יקותיאל קויפמן כ"ץ (חתנו של בעל מגן אברהם), לחם הפנים על יורה דעה בקונטרס אחרון לסימן שנ"ב, האנוו, תע"ו, דף ע"א ע"א.

19. סדר רחיצת המת כפי מנהג ק"ק ספרדים שארית ישראל בנו יארק, נו יארק, 1913; משה ברגמן, זיבולא בתרייתא גחש"א, מנהגי ירושלים משעת גסיסה עד אחר הקבורה, ירושלים, תש"א; ר' יקותיאל גרינוואלד, כל בו על אבלות, ירושלים-ניו יורק, תשל"ג, עמ' 86; ר' יחיאל מיכל טוקצינסקי, גשר החיים, מהד' ב', ירושלים, תש"ך, עמ' צ"ד-ק'; R. Aaron Felder, *Yesodei Smochos*, Revised Edition, New York, 1976, pp. 29-31; R. Abner Weiss, *Death and Bereavement: A Halakhic Guide*, New York and Hoboken, 1991, pp.55-59.

20. דרישה זאת לתשעה קבין נזכרת כבר במעבר יבק הנ"ל (הערה 13 לעיל), מאמר ב', פרק כ"ה, עמ' 190, וכן אצל ברגמן, גרינוואלד, טוקצינסקי, פלדר ווייס הנ"ל. וכך דורשים גם ר' אברהם דנציג, חכמת אדם, הנהגת חב"א קדישא (בסוף הספר) סעיף ז'; R. Maurice Lamm, *The Jewish Way in Death and Mourning*, New York, 1969, p. 245; R. Tzvi Rabinowicz, *A Guide to Life*, Northvale, New Jersey, 1989, p. 29.

21. בניהו, מעמדות ומושבות, עמ' שמ"ד, שמ"ט, שנ"א.

22. ברכות כ"ב ע"א, שלחן ערוך אורח חיים פ"ח:א' ומשנה ברורה שם ס"ק ד', ור' אפרים זלמן מרגליות, מטה אפרים, תר"ו:י"י-י"ד. ויש להדגיש שבדומה לטהרת המת, נהגו שם לשפוך את המים משלשה כלים בלי הפסק בין כלי לכלי. יתר על כן, יש מנהג להטביל את גופו של המת במקוה, שהוא בלי ספק הרחבה של הטהרה על ידי תשעה קבים - ראה הרב טוקצינסקי הנ"ל, עמ' ק', וכן הרב עובדיה הדאיה, שו"ת ישכיל עבדי, חלק ד', סימן כ"ד.

23. גשר החיים הנ"ל (הערה 19 לעיל), עמ' צ"ז.

24. חכמת אדם הנ"ל (הערה 20 לעיל), סעיף ו'. וצריך עיון למה בהמשך דבריו הוא מתיר את דחיקת הרעי בתנאי שיחזיקו את המת על צדיו ולא על פניו.

25. לסדר טהרה פשוט כזה ראה, Rabbi Arnold Goodman, *A Plain Pine Box*, New York, pp.74-77, 1981.

26. בזה נדון אי"ה בתשובה נוספת.

27. ראה למשל מעבר יבק הנ"ל (הערה 13 לעיל), מאמר א', עמ' 104: כשמורידים את הסדין מהגוף אומרים זכריה ג':ד', כשרוחצים את הגוף אומרים שיר השירים ה':י"א-ט"ז, וכשזורקים מים על ראשו אומרים שיר השירים ד':ט"ו, ישעיהו ד':ד' ויחזקאל ל"ו:כ"ה.

28. אולם יש מקרים שבהם נוהגים לא לטהר את המת. ראה יורה דעה שס"ד:ד' עם הש"ך, הטי"ז ובאר היטב על אתר; ר' יקותיאל גרינוואלד הנ"ל (לעיל, הערה 19), עמ' 89-90; ור' יחיאל מיכל טוקצינסקי הנ"ל (שם), עמ' ק"ו-ק"ח.
